

УДК 340.130.5:347.1

DOI <https://doi.org/10.36550/2522-9230.2019.7.6>

*Панченко Сергій Володимирович,
аспірант кафедри цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
e-mail: svetgrin27@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8257-0661>*

ЗВИЧАЙ ЯК ДЖЕРЕЛО ЦИВІЛЬНОГО ДОГОВІРНОГО ПРАВА

Стаття присвячена визначенню поняття, ознак та значення звичаю в правовому регулюванні договірних відносин. Проаналізовано звичай як джерело правового регулювання суспільних відносин на різних етапах історичного розвитку.

Вивчено доктринальні підходи до розуміння категорії “звичай” в межах різних наукових інтересів (теорії права, філософії права, окремих галузей права). З’ясовано основні ознаки звичаю що виділяються в літературі. Вищезазначений перелік ознак звичаю доповнено такими ознаками: 1) невизначеність моменту виникнення; 2) відображає моральні, духовні цінності.

Проаналізовано співвідношення понять “традиція” і “звичай”. З’ясовано, що поняття “традиція” є ширшим ніж поняття “звичай”. Окрім цього застосування звичаю може забезпечуватись державним примусом, а дотримання традицій підтримується, як правило, думкою громадськості.

Проаналізовано правовий звичай, з’ясовано, що спеціальними ознаками правового звичаю є санкціонування державою та застосування заходів державного примусу у випадку його порушення.

При дослідженні звичаю ділового обороту як різновиду звичаю з’ясовано що його часто ототожнюють з поняттям торговельних звичаїв, що є невірним. Адже звичай ділового обороту здійснює правове регулювання не лише торговельних, а поширюється на інші сфери договірних відносин.

Акцентовано увагу, що звичай ділового обороту має також багато спільних ознак з диспозитивною нормою, але водночас між ними існує суттєва відмінність, яка полягає у тому, що диспозитивна норма сама містить запасний варіант регулювання відносин між сторонами, а звичай ділового обороту такого варіанту не містить.

Зауважується, що звичай ділового обороту застосовується лише за наявності договірних і нормативних прогалин і виступає засобом їх усунення. Такий звичай є засобом саморегулювання діяльності суб’єктів у певних галузях і застосовується за наявності досягнення згоди між сторонами про його застосування.

З’ясовано, що звичасними правилами укладалися цивільні договори за стародавніх часів. Автором визначено ознаки звичаю як джерела цивільного договірного права та визначено його поняття.

Проаналізовано міжнародний звичай як джерело правового регулювання міжнародних договірних відносин. На підставі аналізу міжнародних документів визначено його загальні та спеціальні ознаки.

Ключові слова: джерело права, звичай, правовий звичай, правове регулювання, звичай ділового обороту, міжнародний звичай, звичай як джерело цивільного договірного права.

Panchenko S. CUSTOM AS SOURCE OF CIVIL CONTRACTUAL LAW

The article is devoted to defining the concept, features and meaning of custom in the legal regulation of contractual relations. The custom as a source of legal regulation of social relations at different stages of historical development is analyzed.

Doctrinal approaches to understanding the category of "custom" within different scientific interests (the theory of law, philosophy of law, separate branches of law) have been studied. The basic features of the custom distinguished in literature have been elucidated. The above list of signs of custom is supplemented by the following features: 1) uncertainty of the moment of occurrence; 2) reflects moral, spiritual values.

The relation between the concepts of "tradition" and "custom" is analyzed. It has been found that the concept of "tradition" is broader than the concept of "custom." In addition, the use of custom can be enforced by state coercion, and the observance of tradition is generally maintained by public opinion.

The legal custom is analyzed, it is found that the special features of the legal custom are the sanctioning of the state and the application of measures of state coercion in case of its violation.

In the study of the custom of business turnover as a kind of custom, it is found that it is often identified with the concept of trading customs, which is incorrect. After all, the custom of business turnover regulates not only trade but extends to other areas of contractual relations.

It is emphasized that the custom of business turnover has many similarities with the dispositive norm, but at the same time there is a significant difference which consists in the fact that the dispositive norm itself contains a spare variant of regulation of relations between the parties, and the custom of the business turnover does not contain such variant.

It is noted that the custom of business turnover applies only in the presence of contractual and regulatory gaps and acts as a means of eliminating them. Such custom is a means of self-regulation of the activities of the entities in certain industries and is applied when agreement is reached between the parties on its application.

It has been found that customary rules have been used for civil contracts in ancient times. The author defined the signs of custom as a source of civil contract law and defined its concept.

International custom is analyzed as a source of legal regulation of international contractual relations. On the basis of the

analysis of international documents its general and special features are determined.

Key words: source of right, custom, legal custom, legal adjusting, custom of business, international custom, custom as a source of civil contractual law.

Постановка проблеми. В період активного розвитку суспільства, звичай дедалі частіше виконує важливу регулятивну функцію в сфері договірної права. Адже впорядкувати всі договірні відносини виключно нормативно-правовими актами неможливо, і в принципі недоцільно. На це звернули увагу розробники ЦК України та визнали джерелом цивільного права звичай, зокрема звичай ділового обороту (ст.7 ЦК України).

Аналіз особливостей застосування звичаю як джерела правового регулювання цивільних договірних відносин, дає підстави стверджувати, що на сьогодні існує низка теоретичних і практичних питань пов'язаних з визначенням поняття та ознак звичаю як джерела цивільного договірної права. Не мають чіткої визначеності поняття “звичай”, “правовий звичай”, “звичай ділового обороту”, “міжнародний звичай”. Невирішеними залишаються питання щодо місця звичаю в системі джерел правового регулювання цивільних договірних відносин.

Вищезазначене зумовлює доцільність розгляду цього питання на рівні наукової статті.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням питань пов'язаних з визначення звичаю як джерела права та його місця в сучасній правовій системі займалися О. В.Буткевич, О. А.Беляневич, О. З.Галамай, І. А. Діковська, М. М. Жовтобрюх, Л. О. Шапенко, О. С. Ковтун, О. В. Кисєць, О. М. Стрілець, П. М. Рабінович, Ю. М.Оборотова, Н. Є. Толкачової, В. І. Озель та інші.

Звичай як джерело правового регулювання цивільних відносин були предметом вивчення таких вчених Т. В. Боднар, А. Г. Бірюкової, А. С. Довгерта, Н. С. Кузнєцової, Р.А.Майданика, І. В.Суханова. Окремі аспекти звичаю як джерело правового регулювання договірних відносин розглядали А. Б. Гриняк, В. В.Проценко. Водночас у вітчизняній правовій науці відсутні комплексні дослідження присвячені звичаю як регулятору цивільних договірних відносин.

Мета статті – визначення поняття та ознак звичаю як джерела правового регулювання цивільних договірних відносин та його місця серед інших джерел правового регулювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Категорія «звичай» в правових дослідженнях розглядається по різному. Найлаконічніше визначення цього поняття зустрічається ще у висловах Ульпіана: «Звичай – це мовчазна угода людей, збережена тривалим застосуванням» [1, с. 45]. Тобто у цій сенсентції вказується на тривалість застосування правил поведінки, які були погоджені раніше людьми. Римські юристи надавали звичаєвим нормам обов'язкового характеру щодо їх застосування та юридичної сили.

Сучасні дослідники також висловлюють міркування щодо поняття та значення звичаю. На думку Г. К.Дмітрієвої під звичаєм слід розуміти однорідне стійке правило, що склалося на практиці і має обов'язкову юридичну силу [2, с.87]. О. Титарчук під звичаєм розуміє стереотипне правило та спосіб поведінки, що стихійно відтворюється у певному суспільстві, або в соціальній групі, а його основними ознаками називає стереотипність поведінки людини в певних обставинах; публічність проявлення звичаїв, що відрізняє їх від звичок і навичок; обов'язковість його виконання; конкретність його розпоряджень [3, с. 9–10].

На думку М. М.Жовтобрюха, звичаї є: формою соціальної свідомості; виступають усталеним правилом поведінки; результатом довготривалої загальної звичаєвої практики, як певний досвід діяльного задоволення потреб у вигляді вчинків, поведінки, діянь; забезпечуються силою суспільної думки, соціальною санкцією [4, с.7.]. Тобто за визначенням науковця санкцією за недотримання звичаю виступає соціальний осуд. Крім того, науковець слушно вказує на неодноразовість застосування звичаєвої норми, тобто застосовується декілька разів, багаторазово [5, с.769]. З припиненням застосування звичаю, він припиняє своє існування. Це є очевидним, оскільки про нього людство забуває. Ця особливість правового звичаю не характерна для закону, правова сила якого не залежить від того, як часто створюються умови для його виконання, як і коли він виконується [6, с.41]. Саме внаслідок багаторазовості використання впродовж тривалого часу звичай поширюється й розвивається.

Багаторазовість використання звичаєвих норм означає, що неможливо визначити момент його виникнення. Тобто, не можливо визначити з якого часу вони набули обов'язкового характеру [7, с. 54]. За цією ознакою звичай відрізняється від інших джерел права (нормативно-правового акту, договору).

Р. В. Майданик пояснює звичай як правило поведінки, що добре відоме в певній місцевості або серед певної групи людей, яке має обов'язковий характер та постійно дотримується учасниками відносин [8]. Тобто, вчений вказує в якості ознаки звичаю його дію у просторі (на певній території), та за колом осіб.

Звичаєві норми відображають моральні, духовні цінності народу. Особливе значення вони мають, зокрема для українського народу, який в різні історичні періоди перебував під ярмом окупантів (Польщі, Австрії, Угорщини, Туреччини, Російської імперії, Литви та інших). Цим пояснюється споконвічне прагнення українців до свободи особистості, що породило появу звичаю «особистої свободи», - неприйнятності рабства. Цей правовий звичай наші предки поширювали і на представників інших племен, які були захоплені ними в полон [9, с.7].

У філософії права склались такі основні підходи до розуміння звичаєвого права: концепція

юридичного позитивізму та концепція природного права. Відповідно до першої, звичаєве право визнається джерелом права на рівні з іншими джерелами, які визнані державою та в сукупності становлять позитивне право. Згідно іншою концепцією звичай розуміється як сукупність вищих норм і принципів, що укорінені у природі людської особистості і виражають у собі устрій дійсних соціальних відносин, їх ідею, зміст і сутність права [10, с.6]. Значення концепції юридичного позитивізму полягає в тому, що звичай визнається джерелом права на рівні з іншими джерелами права. Водночас прихильники концепції природного права слушно вказують на відсутність правотворчого суб'єкта, як визначальну ознаку звичаю, оскільки не має людини чи органу який можна вважати автором звичаю, яких можна похвалити чи засудити за створення конкретного звичаю [11, с.36].

На нашу думку, таке різнобічне пояснення звичаю як правового регулятора суспільних відносин, зумовлено тим, що дослідження проводилося в межах різних наукових інтересів (теорії права, філософії права, окремих галузей права). Водночас основні ознаки звичаю зберігаються, оскільки лише за їх наявності можна надавати йому значення джерела права.

Таким чином, у літературі виділено такі ознаки звичаю: 1) правило поведінки, що регулює суспільні відносини; 2) багаторазовість застосування; 3) тривалість застосування; 4) обов'язковий характер для застосування; 5) відсутність правотворчого суб'єкта; 6) застосування на певній території та (або) серед певної групи людей; 7) санкцією за недотримання звичаю виступає соціальний осуд.

Нами доповнено вищезазначений перелік ознак звичаю такими ознаками: 1) невизначеність моменту виникнення; 2) відображає моральні, духовні цінності.

Враховуючи зазначені ознаки, на нашу думку, під поняттям звичаю слід розуміти правило поведінки, момент виникнення якого невідомий, що регулює суспільні відносини на певній території та (або) серед певної групи людей, має обов'язковий характер внаслідок багаторазового застосування протягом тривалого часу, за недотримання якого настає соціальний осуд.

«Звичай» часто ототожнюють з поняттями «традиція», яке також істотно впливає на поведінку людей. У великому тлумачному словнику української мови традицію визначено як досвід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки, що склалися історично й передаються з покоління в покоління. Звичай тлумачиться як загальноприйнятий порядок, правила, які здавна існують у громадському житті й побуті якого-небудь народу, суспільної групи, колективу і т.ін. [12, с. 352]. У словнику-довіднику з культурології зазначено, що як традиції виступають окремі звичаї [13, с. 185].

В юридичній літературі містяться такі поняття традиції. На думку Ю. М. Оборотова, під поняттям «традиція» слід розуміти всезагальний родовий досвід культури, що набув стійкого характеру, закріпленний в певних стереотипах і правилах культурної діяльності. Традиції в праві – це зв'язок між минулим, сьогоденням і майбутнім. Науковець вважає, що “традиція”, на відміну від звичаю, є універсальною, придатною для всіх випадків, на які не поширюється звичай. До того ж, звичай не здатний змінюватися, структурно перебудовуватися, збагачуватися так само швидко, як традиція” [14, с. 100].

Під традицією Н. Є. Толкачова розуміє соціальну норму, якій властива трансцендентальна регулятивна дія на суспільні відносини й поведінку людей; це наслідок більш високого ступеня розвитку суспільства, ніж звичай [15, с. 20].

Таким чином, традиції і звичаї – це різні категорії. Варто погодитись з позицією, що традиції і звичаї виконують спільну соціальну функцію – слугують засобом стабілізації відносин у суспільстві.

З теорії права відомо, що з розвитком правової системи кожного суспільства постійно відбувалася взаємодія права та звичаю, в результаті чого неодмінно відбувалося виникнення правового звичаю та формування звичасвого права [16, с.14].

Законодавче визначення поняття правового звичаю міститься у п. 2 ст. 7 ЦК України: “Звичаєм є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин”. Ч. 2. ст. 7 умовою застосування звичаю зазначає його несуперечність договору та актам цивільного законодавства. Тобто законодавець вказує на 2 ознаки правового звичаю: 1) відсутність вказівки на нього в законодавчих актах; 2) усталеність правила поведінки у певній сфері цивільних відносин. Слід зазначити, що у ЦК України закріплено умову застосування звичаю: “несуперечність звичаю договору та законодавчим актам”.

ЦК України не містить визначальних ознак правового звичаю, оскільки вказує лише на 2 загальні ознаки звичаю загалом. В юридичній літературі поняття правового звичаю пропонується розглядати як:

1) загальні правила поведінки, що діють у межах певної спільноти стосовно всіх її членів, які об'єднані змістом цих правил, таких, що усвідомлюються як правомірні й обов'язкові, відповідають і безпосередньо ґрунтуються на принципах природного права, виступають як результат тривалої, однакової і постійної практики вирішення правових ситуацій, що виникають на основі типових відносин у практичному житті людей, забезпечуються соціальною санкцією, а також можуть мати захист із боку державних органів влади та суду [17, с. 202];

2) санкціоновані державою правила поведінки, які раніше склалися в результаті довготривалого повторення людьми певних дій, завдяки чому закріпилися як стійка норма [18, с. 184];

3) історично складене шляхом багаторазового повторення правило поведінки, котре взяте під охорону держави, одне з її джерел права [19, с. 238];

- 4) санкціоновані державою правила поведінки, затверджені суспільством як простий звичай в результаті довготривалої в часі повторюваності, що стали традицією [20, с. 148];
- 5) санкціоноване і забезпечуване державою звичаєве правило поведінки [21, с. 121];
- 6) правові звичаї це звичаї, дотримання яких підтримується крім традицій, звичок, суспільної думки і засобами державного примусу і переконання [22, с. 35].

Таким чином, в юридичній літературі переважає думка, що звичай визнається правовим лише після його визнання державою, яка з цього моменту повинна забезпечувати його дотримання застосуванням засобів державного примусу у випадку його порушення.

Враховуючи зазначені ознаки, на нашу думку, *під поняттям правового звичаю слід розуміти непередбачене законом правило поведінки, санкціоноване державою, що регулює суспільні відносини на певній території та (або) серед певної групи людей, має обов'язковий характер внаслідок багаторазового застосування протягом тривалого часу, за недотримання якого застосовуються заходи державного примусу.*

У ЦК України до різновидів звичаю як джерела правового регулювання цивільних відносин віднесено звичай ділового обороту: «Цивільні відносини можуть регулюватися звичаєм, зокрема звичаєм ділового обороту» (ч.1 ст.7 ЦК України).

В юридичній літературі під поняттям звичаю ділового обороту, як правило, розуміють усталене правило поведінки, яке широко застосовується у певній сфері підприємницької діяльності. При цьому в кожному сегменті підприємницької діяльності використовуються свої звичаї. Так можна виділити звичаї: звичаї ділового обороту в мореплавстві, торгівлі; в відносинах страхування (Кодекс етики в страховій діяльності) [23, с.343].

На увагу заслуговує позиція О. А.Беляневич, яка розглядає звичаї ділового обороту як засіб заповнення договірних і нормативних прогалів [24, с. 225]. Тобто, такий звичай застосовується лише за наявності договірних і нормативних прогалів та виступає засобом їх усунення. Позиція вченої є правильною, оскільки такий звичай є засобом для оперативного регулювання, який можуть застосувати суб'єкти правовідносин для захисту своїх цивільних прав та інтересів. Водночас, незважаючи на динамічність звичай ділового обороту залишається сталим засобом саморегулювання відносин [24, с. 69].

Як правильно з цього приводу зазначає О. Гончаренко, звичай ділового обороту є наслідком усталеної практичної діяльності суб'єктів саморегулювання у певних галузях. Безпосередньо в договорі така практика не фіксується, але припускається як така через відсутність заперечень із цього приводу [25, с. 130]. На думку авторки, характеристикою усталеності звичаю ділового обороту (торгівлі) як засобу саморегулювання господарської діяльності виявляється у двох аспектах: - формування остаточної вираженості звичаю є наслідком постійної практичної діяльності суб'єктів саморегулювання у певних галузях економіки; - сформований звичай може застосовуватися вже іншими суб'єктами для саморегулювання господарської діяльності як уніфікована стала система норм для більшості суб'єктів саморегулювання цієї галузі [25, с.50]. Таким чином, ознакою звичаю ділового обороту є його застосування лише за наявності досягнення згоди між сторонами – саморегулювання договірних відносин.

Вищезазначене дозволяє зробити висновок про те, що звичай ділового обороту має багато спільного з диспозитивною нормою. Такий звичай, як і диспозитивна норма права, застосовується лише у випадку, коли сторони не врегулювали свої відносини договором. Разом із тим, між диспозитивною нормою та звичаєм ділового обороту є відмінності. Диспозитивна норма сама містить запасний варіант, регулювання відносин між сторонами, а звичай ділового обороту такого варіанту не містить. Сторонам або суду необхідно відшукати правове регулювання їх правовідносин у встановленому процесуальному порядку [26, с.71].

Звичай ділового обороту часто в науковій літературі іменують торговельним звичаєм, що є неправильним. Як вірно зазначає Н. Є. Толкачова, торговельні звичаї є різновидом звичаїв ділового обороту [22]. Тобто звичай ділового обороту здійснює правове регулювання не лише торговельних, а поширюється й на інші сфери договірних відносин. Наприклад: звичаї ділового обороту, стосуються формулювання умов договору; звичаї, щодо виконання договору (звичайні правила обслуговування клієнтів, звичайні способи перевірки, звичайні способи прийняття товару); звичаї, які сприяють здійсненню професійної діяльності (наприклад, торгівлі окремими товарами) або звичаї з реалізації конкретної базової умови, у тому чи іншому порту, звичаї торгівлі певними товарами, банківські звичаї та ін.

Для однозначного розуміння та застосування звичаю ділового обороту у життєвих відносинах слід виділити ознаки, які відрізняють його від інших звичаїв: 1) це правило поведінки в певній сфері підприємницької діяльності; 2) застосовується лише за наявності договірних і нормативних прогалів та виступає засобом їх усунення; 3) є результатом саморегулювання господарської діяльності.

Незважаючи на те що держава дозволяє застосовувати звичай у договірних відносинах, він має меншу юридичну силу порівняно з законодавством та договором сторін. Правовий звичай поступається умовам цивільно-правових договорів та актам цивільного законодавства. Тобто в цивільному праві на щабель вище від звичаю поставлений договір, а звичай визнається субсидіарним джерелом права. Вищезазначене узгоджується з давньою римською сентенцією: «Авторитет звичаю є значним, однак він не переважає приписи закону», зміст якої в умовах сьогодення можна було б доповнити ще й словами: «приписами договору» [27, с.23].

Базовим для побудови будь-якої системи є наявність системоутворюючого елементу. Таким елементом в структурі звичаєвого права виступає предмет і метод правового регулювання. Саме предмет і метод визначає галузеву приналежність звичаїв, що виступає тим критерієм за допомогою яких ми поділяємо звичаї на окремі види. Наприклад: морські звичаї, звичаї порту, звичаї ділового обороту, звичаї торгового мореплавства, речові, спадкові звичаї тощо.

Проаналізувавши правовий звичай як джерело цивільного договірної права, слід зробити висновок, що він характеризується сукупністю ознак, які є характерними для звичаю загалом. Водночас ознаками звичаю як джерела цивільного договірної права є такі:

1) застосовується у випадку досягнення згоди між сторонами щодо їх застосування. До прикладу посилання у договорі на Правила Інкотермс робить їх умовами договору. Відповідно Європейською конвенцією про зовнішньоторговельний арбітраж 1961 року та Віденською конвенцією ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 року. У ст. 9 Віденської конвенції зазначено, що сторони пов'язані будь-яким звичаєм, щодо якого вони домовилися, і практикою, яку вони встановили у своїх взаємних відносинах. Уніфіковані правила та звичаї для документарних акредитивів 1993 року та уніфіковані правила по інкасо 1995 р. підлягають застосуванню у договірному порядку;

2) регулює відносини, які виникають на підставі укладення договору та в процесі його виконання. Деякі зі звичаїв спрямовані на правове регулювання конкретних різновидів договорів. Наприклад, Віденська конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 року регулює відносини, пов'язані з укладенням, та виконанням договору купівлі-продажу. Конвенція ООН про морське перевезення вантажів 1978 року регулює відносини з приводу укладення та виконання договору перевезення вантажу морським транспортом. Серед звичаїв можна виділити й такі, що встановлюють загальні норми для міжнародних комерційних угод, наприклад ПРИНЦИПИ УНІДРУА;

3) спрямований на правове регулювання майнових відносин, пов'язаних з переходом майнових благ від одних осіб до інших. Регулює відносини щодо переміщення матеріальних благ, пов'язаних з передачею речі (Міжнародні правила інтерпретації комерційних термінів, підготовлені Міжнародною торговою палатою у 1953 р. (Правила Інкотермс), виконанням робіт чи наданням різного роду послуг (наприклад Кодекс етики в страховій діяльності, який визначає правила поведінки страховиків – членів Ліги страхових організацій України);

4) регулює відносини між суб'єктами, які наділені юридично рівними можливостями щодо набуття та здійснення цивільних прав та створення і виконання цивільних обов'язків, а також вони не перебувають між собою у будь-якій юридичній залежності;

5) не суперечить договору та імперативним нормам, які здійснюють правове регулювання договірних відносин. Звичай ділового обороту і будь-який інший правовий звичай не повинні застосовуватися, якщо умови договору визначаються імперативними нормами. При невідповідності умов договору імперативним нормам, встановленим у законах чи інших правових актах, договір може бути визнаний недійсним [22].

З визначених ознак можна виділити ті, які дозволяють відмежувати правовий звичай від інших джерел цивільного договірної права та стосуються умов його застосування: 1) у випадку досягнення згоди між сторонами щодо їх застосування; 2) за умови якщо не суперечить договору та імперативним нормам законодавства, які здійснюють правове регулювання договірних відносин.

На нашу думку, під поняттям звичаю як джерела цивільного договірної права слід розуміти правило, яке регулює майнові відносини пов'язані з переходом майна, виконанням робіт чи наданням послуг які виникли на підставі укладення договору та в процесі його виконання, не суперечить умовам договору та вимогам законодавства і застосовується у випадку досягнення згоди між сторонами щодо його застосування.

Висновки. Зважаючи на наведене, можна зробити висновок, що звичаї не втрачають свого значення, вони продовжують діяти і значною мірою застосовуються для регулювання цивільних договірних відносин. На сучасному етапі розвитку правового регулювання цивільних договірних відносин відбувається звуження сфери дії звичаєвого права на користь закону та договору. Це дозволяє зробити висновок, про акцесорний (додатковий) характер правового звичаю, оскільки можливість його застосування напряму залежить від наявності законодавчих норм або ж умов договору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Левин Д. Б. Дипломатический иммунитет. М.-Л. : Издво Акад. наук СССР, 1949. 414 с.
2. Дмитриева Г. К. Международное частное право. Учебник. 3-е издание. М. : "Проспект", 2013. 656 с.
3. Титарчук О.А. Звичай і право (питання взаємозв'язку і взаємодії) : автореф. дис на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. Х., 1995. 19 с.
4. Жовтобрюх М. М. Звичаєве право: сутність, генеза, чинність: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.12. К., 2002. 19 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В.Т.Бусел. К. Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
6. Правовий звичай як джерело українського права (IX—XIX ст.). за ред. І. Б. Усенка. К. : Наукова думка, 2006. 280 с.
7. Фуллер Л. Анатомія права. К.: Сфера, 1999. 144 с.

8. Майданик Р. Правовий звичай як джерело цивільного права. URL: <http://www.actio.com.ua/ru/publ-katc/pravovii-zvichai-ia-k-dzherelo-tciv-lnogoprava>.
9. Кушинська Л. А. Еволюція звичаєвого права східних слов'ян VI - XI ст. : автореф. дис на здобуття нак.ступеня канд. іст. наук : 07.00.01. К., 2001. 18 с.
10. Жовтобрюх М. М. Звичаєве прав: сутність, генеза, чинність: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2002. 206 с.
11. Хвостов В. М. Общая теория права: элементарный очерк. М., 1905. 211 с.
12. Великий тлумачний словник сучасної української мови. уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. К. : Ірпінь: Перун, 2001. 1440 с.
13. Культурологія : словник-довідник. Упор. : А.Л. Сокульський. Запоріжжя : ГУ "ЗІДМУ", 2006. 292 с.
14. Оборотов Ю. М. Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Одеська національна юридична академія. О., 2003. 379 с.
15. Толкачова Н. Є. Деякі аспекти співвідношення звичаю, традиції та права. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки*. 2002. Вип.45/48. С. 23–30.
16. Суханов И. В. Обычаи, традиции в преемственности поколений. М. : Политиздат, 1976. 215 с.
17. Озель В. Звичай у системі права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 6. С. 201–205.
18. Хропанюк В. Н. Теория государства и права: Учебное пособие для высших учебных заведений. Под ред. В. Г. Стрекозова. М.: Изд-во «Дабахов, Ткачев, Димов», 1995. 384 с.
19. Румянцев О. Г., Додонов В. Н. Юридический энциклопедический словарь. М.: ИНФРА. М, 1997. 377 с.
20. Комаров С. А. Общая теория государства и права: курс лекций. Изд. 2-е. М.: Манускрипт, 1996. 312 с.
21. Головченко В. В., Ковальський В. С. Юридична термінологія. Довідник. К.: Юрінком Інтер, 1998. 219 с.
22. Толкачева Н. Є. Правовий звичай, узвичаєність, звичай ділового обороту – форми права сучасної України: проблеми застосування. *Соціологія права*. 2011. № 2. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/39603> (дата звернення: 5.10.2010).
23. Кузнецова Н. Коментар до Глави 1. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. ; за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.) ; 3-є вид., переробл. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2008. Т. 1. 832 с.
24. Беляневич О. А. Господарське договірне право України. Теоретичні аспекти: монографія. К. : Юрінком Інтер, 2006. 592 с.
25. Goncharenko O. Vudy samoreguljuvannja gospodars'koi dij'nosti. *Pidpryjemnyctvo, gospodarstvo i pravo*. 2016. № 11. S. 68–72.
26. Гончаренко О. Звичай ділового обороту: засіб саморегулювання господарської діяльності. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2017. №5. С. 47 – 55.
27. Хвостов В. М. История римского права : пособия к лекциям. М., 1908. 143 с.

REFERENCES:

1. Levin, D. (1949). Diplomaticeskij immunitet. M.-L. : Publ. Acad. USSR sciences. [in Russian].
2. Dmitrieva, G. (2013). Mezhdunarodnoye chastnoye pravo. Uchebnik. 3-ye izdaniye. Moscow: "Prospect" [in Russian].
3. Titarchuk, O. (1995). Zvyčaj i pravo (pytannya vzayemozv'yazku i vzayemodiyi) [Law and order (issues of interconnection and interaction)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kharkiv [in Ukrainian].
4. Zavtobryukh, M. (2002). Zvychayeve pravo: sutnist', heneza, chynnist' [Common law: nature, genesis, validity] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv [in Ukrainian].
5. Busel, V. (Comps.). (2005). Velykyy tлумachnyy slovnyk suchasnoyi ukrayins'koyi movy : 250000. Kyiv Irpin: Perun [in Ukrainian].
6. Usenko, I. (Ed.). (2006). Pravovyy zvyčaj yak dzherelo ukrayins'koho prava (IX—XIX st.). Kyiv: Scientific thought [in Ukrainian].
7. Fuller, L. (1999). Anatomiya prava. Kyiv: Sphere [in Ukrainian].
8. Maidan, R. (n. d.). Pravovyy zvyčaj yak dzherelo tsyvil'noho prava. Retrieved from <http://www.actio.com.ua/ru/publ-katc/pravovii-zvichai-ia-k-dzherelo-tciv-lnogoprava> [in Ukrainian].
9. Kushinskaya, L. (2001). Evolyutsiya zvychayevoho prava skhidnykh slov'yan VI - XI st. '(Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
10. Zavtobryukh, M. (2002). Zvychayeve prav: sutnist', geneza, chynnist' [Evolution of customary law of the Eastern Slavs of the VI - XI centuries] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv: National Academy of Internal Affairs of Ukraine [in Ukrainian].
11. Khvostov, V. (1905). Obshchaya teoriya prava: elementarnyy ocherk. Moscow [in Russian].
12. Busel, V. (Comps.). (2001). Velykyy tлумachnyy slovnyk suchasnoyi ukrayins'koyi movy : 250000. Kyiv Irpin: Perun [in Ukrainian].
13. Sokulsky, A. (Comps.). (2006). Kul'turolohiya : slovnyk-dovidnyk. Zaporizhzhia: ZIMU State University

[in Ukrainian].

14. Oborotov, Yu. (2003). *Tradyttsiyyi ta novatsiyyi v pravovomu rozvytku: zahal'noteoretychni aspekty* [Traditions and innovations in legal development: general theoretical aspects] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Odessa [in Ukrainian].

15. Tolkacheva, N. (2002). *Deyaki aspekty spivvidnoshennya zvychayu, tradyttsiyyi ta prava*. *Visnyk Kyivskoho natsional'nogo universytetu im. Tarasa Shevchenka – Bulletin of the Kyiv National University*. Taras Shevchenko, 45/48, 23-30 [in Ukrainian].

16. Sukhanov, I. (1976). *Obychai, traditsii v preyemstvennosti pokoleniy*. Moscow: Political Publishing House [in Russian].

17. Ozel, V. (2016). *Zvychay u systemi prava Ukrayiny*. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo – Entrepreneurship, economy and law*, 6, 201-205 [in Ukrainian].

18. Khropanyuk, V. (1995). *Teoriya gosudarstva i prava: Uchebnoye posobiye dlya vysshikh uchebnykh zavedeniy*. In Strekozov, V. (Ed.). Moscow: Publishing House "Dabakhov, Tkachev, Dimov" [in Russian].

19. Rumyantsev, O. & Dodonov, V. (1997). *Yuridicheskiy entsiklopedicheskiy slovar'*. Moscow: INFRA [in Russian].

20. Komarov, S. (1996). *Obshchaya teoriya gosudarstva i prava: kurs lektsiy* (2nd ed.) Moscow: Manuscript [in Russian].

21. Golovchenko, V. & Kovalsky, V. (1998). *Yurydychna terminolohiya*. Dovidnyk. Kyiv: Jurinkom Inter [in Ukrainian].

22. Tolkacheva, N. (2011). *Pravovyy zvychay, uzvychayenist', zvychay dilovoho oborotu - formy prava suchasnoyi Ukrayiny: problemy zastosuvannya*. *Sotsiologiya prava – Sociology of Law*, 2. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/39603> [in Ukrainian].

23. Kuznetsova, N. (2008). *Komentar do Hlavy 1. Naukovo-praktychnyy komentar Tsyvil'nogo kodeksu Ukrayiny: u 2 t*. In Dzera, A. (Ed.). (3rd ed, Vol. 1). Kyiv: Jurinkom Inter [in Ukrainian].

24. Belianovich, O. (2006). *Hospodars'ke dohovirne pravo Ukrayiny. Teoretychni aspekty: monohrafiya*. Kyiv: Jurinkom Inter [in Ukrainian].

25. Goncharenko, O. (2016). *Vydy samoreguljuvannja hospodars'koi' dijal'nosti*. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo – Entrepreneurship, economy and law*, 11, 68–72 [in Ukrainian].

26. Goncharenko, O. (2017). *Zvychay dilovoho oborotu: zasib samorehulyuvannya hospodars'koyi diyal'nosti*. *Zovnishnya torhivlya: ekonomika, finansy, pravo – Foreign Trade: Economics, Finance, Law*, 6, 47-55 [in Ukrainian].

27. Khvostov, V. (1908). *Istoriya rimskogo prava : posobiya k lektsiyam*. Moscow [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 18.09.2019